

จาก พระคุณที่สาม ถึงคต.3

พลวัตวิชาชีพครู ว่าด้วยอำนาจ
และสถานภาพทางสังคมในสังคมไทย

| ภิญญพันธ์ พจนะลาวัณย์

จากพระคุณที่สามถึงคศ.3:
พลวัตวิชาชีพครู ว่าด้วยอำนาจ
และสถานภาพทางสังคมในสังคมไทย

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์.

จากพระคุณที่สามถึงคศ.3: พลวัตวิชาชีพครู ว่าด้วยอำนาจและ
สถานภาพทางสังคมในสังคมไทย.-- พิษณุโลก : Crackers Books, 2567.
238 หน้า.-- (Critical Social Sciences Series).

1. ครู. I. ชื่อเรื่อง.

371.1

ISBN 978-616-94407-7-2

ราคา: 350 บาท

ผู้เขียน: ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์

ภาพปก: ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์

พิมพ์ครั้งแรก: กันยายน 2567

บรรณาธิการและบรรณาธิการบริหาร

รศ.ดร.วัชรพล พุทธรักษา

กองบรรณาธิการ

ผศ.ดร.กานต์ บุญยะกาญจน

ผศ.ดร.โอฬาร อ่องพะ

ผศ.ทวิพร สุพร

ดร.ภัคจิรา นักบรรเลง

ดร.วีรชน เกษสกุล

ดร.ศิริโสภา สันติทฤษฎีกร

ดร.สันทราย วงษ์สุวรรณ

ดร.ทศพล ชื่นจ่อหอ

มณูชดา สุพรจักร

วรพล โชติจิระเดชากุล

พิสูจน์อักษร

มณูชดา สุพรจักร

กมลวรรณ ทับทิมทอง

จัดพิมพ์โดย

สำนักพิมพ์ Crackers Books

555 หมู่ 10 ซอยพวงเพชรเหนือ

ตำบลบึงพระ อำเภอเมือง

จังหวัดพิษณุโลก

65000

พิมพ์ที่

บริษัท เปเปอร์ริสต้า จำกัด

89/17 หมู่ 7 ต.บางตลาด

อ.ปากเกร็ด จ.นนทบุรี 11120

ช่องทางติดต่อสำนักพิมพ์ Crackers Books

หรือสั่งซื้อหนังสือของเรา

Website: crackersbooks.com

Facebook: facebook.com/crackersbooks

Email: crackersbooks2023@gmail.com

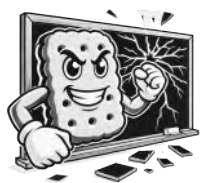
Line: [@crackersbooks](https://line.me/tv/@crackersbooks)

Shopee <http://shopee.co.th/crackersbooks>

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537

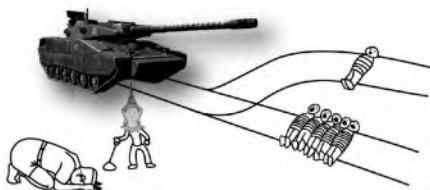

แต่ ครู และระบบการศึกษาไทย
ที่ล้มลุกคลุกคลานมากกว่าศตวรรษ

สารบัญ

คำนำสำนักพิมพ์	I
บทนำ	II
บทที่ 1 พัฒนาการของการผลิตครู อำนาจ ความรู้ภายใต้อุดมการณ์ และการเมืองไทย	1
บทที่ 2 การผลิตครูหลังปฏิวัติสยาม 2475 ความระหกระเหินของอำนาจประชาชน กับครูที่กลายเป็นพระคุณที่สาม	47
บทที่ 3 สถานภาพการจ้างงาน หนี้สิน และ อาชีพเสริมของครูไทย	109
บทที่ 4 การรวมกลุ่ม การต่อรองและสิทธิ ประโยชน์ครูไทย	143
บทที่ 5 บทสรุป	189
บรรณานุกรม	195
ดรรชนี	223

คำนำสำนักพิมพ์

สำนักพิมพ์ Crackers Books มีความยินดีอย่างยิ่งที่ได้เสนอผลงานวิชาการเล่มแรกในซีรีส์ *Critical Social Sciences* ซึ่งมีจุดมุ่งหมายในการ Crack ความรู้เชิงวิพากษ์ให้แก่ผู้อ่านทุกท่าน โดยมุ่งเน้นที่การส่งเสริมให้เกิดการคิดเชิงวิเคราะห์และการตั้งคำถามต่อความรู้ที่ได้รับในสังคม

หนังสือเล่มใหม่ที่ท่านถืออยู่ในมือนี้ ซึ่งเขียนโดย รศ.ดร.ปิญญพันธุ์ พจนะลาวัฒน์ จากมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี ได้ทำหน้าที่ Crack ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสถานภาพทางอำนาจและวิชาชีพครูในประเทศไทยอย่างละเอียดลึกซึ้ง จากเรื่องราวที่ครอบคลุมทั้งด้านการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ หนังสือเล่มนี้ไม่เพียงแต่สำรวจและวิพากษ์สถานภาพครูในมิติของประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ยังเปิดประเด็นใหม่ๆ ที่ท้าทายความเข้าใจเดิมๆ เกี่ยวกับวิชาชีพนี้ในสังคมไทย

Crackers Books หวังเป็นอย่างยิ่งว่าผู้อ่านจะได้รับแรงบันดาลใจและเกิดความกระฉ่งในการมองเห็นความซับซ้อนของอำนาจและสถานภาพในวิชาชีพครูจากหนังสือเล่มนี้ และเป็นส่วนหนึ่งในการ Crack ความรู้เชิงวิพากษ์อย่างลึกซึ้งในสังคมของเรา

Crackers Books

สิงหาคม 2567

บทนำ

เชื่อกันว่าวิชาชีพครูนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างพลเมืองที่มีคุณภาพ ปัจจุบันเมื่อพูดถึงประเทศที่ก้าวหน้าในระบบการศึกษาก็จะนึกถึงการศึกษาระบบฟินแลนด์ที่เชื่อว่ามีชื่อเสียงที่ถูกอ้างอิงอย่างกว้างขวางในวงการการศึกษาไทย สำหรับฟินแลนด์แล้ว กลไกอย่างครูเป็นสิ่งสำคัญ เริ่มที่วุฒิการศึกษา ครูต้องจบในระดับปริญญาโท นอกจากนั้นยังต้องคัดเลือกคนเข้าเรียนครูเลือกตามคุณสมบัติที่เหมาะสม และหลักสูตรครูใช้การวิจัยเป็นฐาน เพื่อให้ครูใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพและปริมาณวิเคราะห์ปัญหาที่อาจเกิดขึ้น เพื่อสื่อสารกับผู้ปกครอง ทำงานกับโรงเรียนและผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง นอกจากนั้นยังมีสหภาพครูแห่งชาติที่จัดตั้งสภาจริยธรรมสำหรับอาชีพครูในปี 2543 และการฝึกอบรมครูยังจำเป็นเพื่อสร้างความสามารถแนะนำผู้เรียนในการมีส่วนร่วมในฐานะพลเมือง โดยความร่วมมือของสมาคมประวัติศาสตร์และครูพลเมืองเป็นผู้จัดทำแนวทางของหลักสูตรและการสอนเพื่อสร้างสมรรถนะที่จำเป็นและพัฒนาวิชาชีพ

ในเชิงนโยบาย การยกระดับวิชาชีพครูจึงเป็นเป้าหมายสำคัญต้นๆ ของกระทรวงศึกษาธิการ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยและระบบการผลิตครู การมอบเกียรติยศ ค่าตอบแทนต่างๆ มีความเปลี่ยนแปลงอย่างสูง ขณะที่ปรากฏการณ์จำนวนมากก็ชี้ให้เห็นปัญหาของครูในโรงเรียนที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการเรียนการสอน สุขภาพของครู การใช้อำนาจต่อนักเรียน หนี้สินครู ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่เกิดขึ้นกลับได้รับการพิจารณาอย่างผิวเผิน และมองว่าเป็นความผิดพลาดและบกพร่องส่วนบุคคลมากกว่าปัญหาเชิงโครงสร้าง ระบบและกลไก รวมไปถึงสภาพแวดล้อมของสังคมไทย งานวิจัยชิ้นนี้จึงเห็นว่า องค์ความรู้ที่ขาดแคลนเช่นนี้จำเป็นต่อการพัฒนาและปรับเปลี่ยนแก้ไขเพื่อสอดคล้องกับสถานการณ์ตามความเป็นจริงเท่าที่จะทำได้

จากพระคุณที่สาม ถึง คศ.3 : พลวัตวิชาชีพครู ว่าด้วยอำนาจและสถานภาพทางสังคมในสังคมไทย ตั้งเป้าหมายในการเขียนไว้ใน 2 ประการ ประการแรก เพื่อแสดงให้เห็นพลวัตของการผลิตครูในสังคมไทยในหน้า

ประวัติศาสตร์ ประการที่สองก็เพื่อนำเสนอบทบาทและสถานภาพของครู ภายใต้โครงสร้างทางการเมือง สังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ความเป็นครูได้พัฒนาการมาตามกาลเวลาที่ลักษณะเฉพาะในแต่ละยุค

สถานภาพของพวกเขามักจะขึ้นอยู่กับผู้มีอำนาจและสัมพันธ์กับมิติทางศาสนาและความเชื่อ ในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแผนใหม่ เริ่มมีการผลิตครูเพื่อสนองนโยบายของรัฐในการผลิตบุคลากรป้อนระบบราชการและการสร้างพลเมืองของชาติที่เชื่อฟังท่ามกลางความอ่อนแอทางเสรีภาพการแสดงออก และการปราศจากความรู้ที่แหลมคม ทำให้ครูและการเรียนการสอนมิได้มุ่งไปที่การวิพากษ์วิจารณ์

จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติสยาม 2475 ที่ระบบการศึกษาได้ให้ความสำคัญกับอำนาจอธิปไตยประชาชน และการศึกษาที่สอดคล้องกับความเป็นพลเมืองที่เป็นใจกลางอำนาจแบบใหม่ที่ไม่ได้ขึ้นกับกษัตริย์ อย่างไรก็ตาม ระบบการศึกษาและการผลิตครูก็ไม่สามารถดำรงอยู่กับประชาธิปไตยได้นาน เช่นเดียวกับระบบการปกครองของประเทศที่รัฐบาลถูกยึดอำนาจและแทนที่ด้วยคณะรัฐประหารบ่อยครั้ง ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา

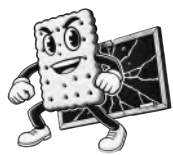
ความเป็นครูได้รับการยกย่องผ่านความศักดิ์สิทธิ์ อย่างที่รู้จักกันในนาม “พระคุณที่สาม” ไม่เพียงเท่านั้น ยังได้ผนึกอยู่กับระบบราชการที่รวมศูนย์อย่างแนบแน่น ในช่วงแรกข้าราชการครูมีเงินเดือนที่ต่ำเช่นเดียวกับข้าราชการทั่วไป แต่ได้รับการชดเชยด้วยสวัสดิการที่ครอบคลุมไปถึงครอบครัว ต่อมาหลังการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษ 2540 วิชาชีพครูได้ถูกยกระดับขึ้นมาไม่ว่าจะเป็นเงินเดือน และช่องทางการเติบโตผ่านระบบ “วิทยฐานะ” ที่ทำให้พวกเขามีเงินที่เพิ่มขึ้น

การอยู่ภายใต้กระทรวงศึกษาธิการและยึดติดกับระบบราชการทำให้ครูถูกแยกขาดออกจากขบวนการแรงงาน เนื่องจากว่า ในสังคมข้าราชการนั้นการรวมตัว หรือเรียกร้องต่อรองต่อผู้บริหารซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชานั้นอาจนำไปสู่ปัญหาด้านการงานได้ เนื่องจากการเผชิญหน้าให้กับผู้ให้คุณให้โทษโดยตรงได้ และทำให้ข้าราชการครูจำนวนมากต้องแก้ไขปัญหานี้ในนามปัจเจก

ครูและบุคลากรอื่นที่อยู่ในโรงเรียนแต่อยู่นอกระบบราชการ กลับถูกเลือกปฏิบัติ เช่นการได้รับเงินเดือนที่ต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำ หรือการได้รับการปฏิบัติอย่างไม่เท่าเทียมกับข้าราชการ การรวมตัวของครูที่เข้มแข็งเป็นอย่งยิ่งอยู่ในรูปของสหกรณ์ออมทรัพย์ครูในจังหวัดต่างๆ ที่ดำเนินการมาอย่างยาวนานและมีความเข้มแข็งทางการเงิน ในระยะหลังเสียงเรียกร้องถึงการรวมตัวในฐานะสหภาพครูดังขึ้นเรื่อยๆ แสดงให้เห็นถึงความกระตือรือร้นทางการเมืองของคนในวิชาชีพครูที่สอดคล้องกับความเคลื่อนไหวทางการเมืองในระดับชาติไปด้วย

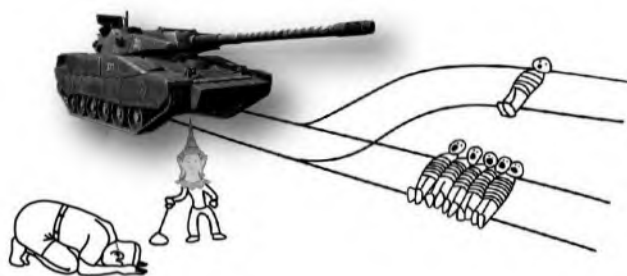
หนังสือเล่มนี้ได้พัฒนามาจากงานวิจัยนี้เริ่มต้นมาจากคำถามที่เกิดขึ้นรอบตัวผู้เขียน ในฐานะที่เป็นลูกครู และการเติบโตขึ้นมาในสังคมไทยที่ความสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียนวางอยู่ในสถานภาพที่น่ากระอักกระอ่วน คือ ทั้งน่าเคารพเทิดทูล น่ารักใคร่ น่าเกรงขาม น่าหวาดหวั่นไปจนถึงน่ารังเกียจ แต่จุดเริ่มต้นของหัวข้อนี้ก็คงเพราะอาจารย์กอล์ฟ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สิทธิเทพ เอกสิทธิพงษ์ แห่ง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้นำเสนอผู้เขียนให้ศึกษาเพิ่มเติมประเด็นของครู ขอขอบคุณ สำนักพิมพ์ Crackers Books ที่ให้ออกาสผู้เขียน เปลี่ยนต้นฉบับมาเป็นหนังสือขนาดเหมาะสมมือ

เช่นเดียวกับทุกครั้งที่กระบวนการจัดทำหนังสือสิ้นสุด ผู้เขียนจะระลึกเสมอว่าได้ใช้เวลาที่พึงจะมีกับครอบครัวและคนใกล้ชิดเพื่อบรรลุมารกิจอีกด้าน หากคุณค่าของงานวิจัยนี้จะพึงมีอยู่ก็ขอมอบให้ผู้อยู่เบื้องหลังความสะดวกในชีวิตประจำวันของผู้วิจัย ไม่ว่าจะเป็นมารดา หรือภรรยาก็ตาม

1

**พัฒนาการของการผลิตครู
อำนาจความรู้ภายใต้อุดมการณ์
และการเมืองไทย**

อันที่จริงประวัติศาสตร์การผลิตครู ก็มีคนเขียนกันมาไม่น้อย แต่ส่วนใหญ่มักจะเป็นประวัติบอกเล่าที่ไม่ปรากฏให้เห็นถึงความเป็นการทำงานมากเท่าที่ควร จึงทำให้พัฒนาการของความเป็นครูและการเรียนการสอนในสังคมไทยมีเพียงมิติของครูในอุดมคติอันเป็นครูผู้สูงส่งที่ปราศจากบริบทสังคม วัฒนธรรมและอำนาจที่ดำรงอยู่ การเล่าพัฒนาการดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นชนบการเล่าที่นำโดยการเรียนการสอนในวัดพุทธศาสนา และลำดับด้วยการเริ่มต้นจากยุคสุโขทัยที่เชื่อกันว่าเป็นราชธานีแห่งแรกของไทย บทนี้จะนำไปสู่ความเข้าใจว่าในแต่ละสมัยนั้นการเมืองและอำนาจความรู้มีบทบาทอย่างไร และภายในแวดวงการผลิตครูนั้นมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างไร เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจสังคมครูให้มากขึ้น

1.1 ครูในสังคมก่อนสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มิติของอำนาจ ความรู้ และความเชื่อ

ทราบกันดีว่าก่อนระบบการศึกษาสมัยใหม่ศาสนาและความเชื่อได้มีบทบาทในการสร้างและกำกับความรู้อย่างกว้างขวางมาเนิ่นนาน ฆี พุทธและพราหมณ์มีส่วนสำคัญในการหล่อหลอมการเรียนรู้ และจารีตการเคารพเชื่อฟังครูผู้สอนอันเป็นผู้ทรงสิทธิ์ในการประสิทธิ์ประสาทความรู้

ตัวอักษรทั้งหลายในภูมิภาคนี้ก็เป็นารับมาจากอนุทวีปอินเดียผ่านศาสนา จากอักษรปัลลวะแล้วค่อยคลี่คลายมาเป็นตัวอักษรถิ่น ไม่ว่าจะ เป็นบาลีแบบพุทธเถรวาท หรือสันสกฤตตามอย่างพุทธมหายานหรือฮินดูก็ตาม การเรียนรู้จักการเขียนการอ่านจึงไม่พ้นแวดวงของศาสนา ดังนั้น ศาสนานอกจากจะเป็นเครื่องมือเชิงศีลธรรมแล้ว ยังเป็นแหล่งที่มาของความรู้และการอ่านออกเขียนได้ของคนที่เกี่ยวข้องกับวัดและศาสนสถาน เห็นได้จากลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสได้บันทึกสังคมสมัยอยุธยาว่า

“เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ 7 หรือ 8 ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรหลานของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระสงฆ์ พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัด สอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่านเขียนและนับจำนวนเป็นสำคัญ...แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมายหรือศาสตร์อื่นๆด้วย”¹

ที่น่าสังเกตคือ เนื้อหาการเรียนหากเชื่อตามลาลูแบร์ ความรู้ด้านพงศาวดาร กฎหมายหรือศาสตร์อื่นๆ อาจเป็นวิชาชั้นสูง หรือวิชาที่ไม่ใช่สำหรับสามัญชน แต่เหมาะกับพวกลูกหลานขุนนางและเชื้อพระวงศ์ ดังนั้นจึงไม่แปลกที่นอกจากศาสนสถานแล้ว ราชสำนักจะเป็นอีกแหล่งหนึ่งที่มีบทบาทที่สั่งสอนเจ้านายและบุตรหลานขุนนาง เรียกได้ว่า วัดและวังเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้หลักของคนในภูมิภาคนี้ ในฐานะผู้สถาปนาอำนาจและความรู้

ครู กับ ตำแหน่งแห่งที่ทางการเมืองในราชสำนัก

ตามธรรมเนียมที่เรามักสั่งสอนกันมาว่า วัดในพุทธศาสนานี้มีบทบาทต่อการเรียนรู้ของคนในสังคมไทย คำว่า “ครู” เป็นคำเก่าแก่ที่ถูกใช้มาหลายร้อยปี แต่ในอีกด้านก็พบว่า คำว่าครูพบในกลุ่มชนชั้นสูงที่มีบทบาทในราชสำนักอย่างพราหมณ์ ในกฎหมายตราสามดวงที่กล่าวถึงตำแหน่งนาพลเรือนได้แก่ พระมหाराชครู พระครูมหิทธิธรรมราชสุภาวดีศรีวิสุทธิคุณ วิบูลธรรมวิสุทธิพรหมจารยาธิบดีศรีพุทธาจารย์ และพระมหाराชครูพระราชประโรหิตาจารย์ราชสุภาวดีศรีบรมหรงของบุรีโสดมพรหมญาณวิบูลสถิสุจริต วิวิธเวทยพรหมพุทธาจารย์ ที่ได้รับศักดินา 10,000 หรือชั้นรองลงมาอย่างพระราชครู พระครูพิเชตชวรราชธิบดีศรีษตรมและพระราชครูพระครูพรามราชสุภาวดีตรีเวทจุทามะณีศรีบรมหรงษ์ นา 5,000 พระธรรมสาตรราชโหรดาจารย์ ปลัดมหิธร และพระเทพราชธาดาบดีศรีวิสาสุเทพ ปลัดพระราชครู

¹ นิพัทธ์ เลิศณรงค์, พัฒนาการของสถาบันฝึกหัดครูและวิชาชีพครูในประเทศไทย พ.ศ.2435-2475 วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสารัตถศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531, หน้า 30

ประโรหิต นา 3,000 เป็นต้น² ซึ่งเป็นไปได้ว่า ตำแหน่งและราชทินนามว่าด้วย
ครูที่น่าจะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรจะส่งอิทธิพลต่อพระสงฆ์ไปด้วย

หากเชื่อว่าศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงถูกสร้างขึ้นในปี 1835 จริง
จะพบการใช้คำว่า “ปู่ครู”³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตีความว่า
ตำแหน่งปู่ครูน่าจะเทียบได้กับพระครูที่อาจเป็นสมณศักดิ์ที่รองจากสังฆราชา
และอาจได้มาจากยศพราหมณ์อย่าง พระราชครูและพระครูที่เป็นอิทธิพล
เขมร⁴ แต่หากไม่เชื่อว่าหลักศิลาจารึกดังกล่าวสร้างขึ้นในยุคพ่อขุน
รามคำแหง ยังเห็นได้จากสมัยพระมหารัชมราชา (ลิไท) ที่มีตำแหน่งพระครู
เกิดขึ้นในราชทินนามของสังฆนายก ขณะนั้นแบ่งเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย
นั่นคือ ฝ่ายขวาได้แก่ พระสังฆราชา พระครูธรรมไตรโลก พระครูยาโชด และ
พระครูธรรมเสนา ส่วนฝ่ายซ้ายได้แก่ พระครูธรรมราชา พระครูญาณไตรโลก
และพระครูญาณสิทธิ คำว่าพระครูนี้จะถูกใช้เป็นตำแหน่งสังฆนายกในสมัย
กรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้ทำให้ซับซ้อนเพิ่มขึ้นอีกเป็น 3 ชั้น คือ พระครู สังฆราชา
และสมเด็จพระสังฆราช⁵

ในครั้งกรุงเก่า ตำแหน่งพระครู มีลักษณะเป็นบรรดาศักดิ์ ตามที่เห็น
ได้คือ พระสุวานานุกรมหรือผู้ช่วยพระผู้ใหญ่ของคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย เช่น
พระครูวินัยธร พระครูวินัยธรรม พระครูใบฎีกา ฯลฯ ส่วนคณะหัวเมืองเหนือที่
ขึ้นกับคามวาสีฝ่ายซ้ายยังมีพระครูประจำหัวเมืองต่างๆ เช่น พระครูพุทธบาล
รักษาพระพุทธรูป พระครูปัญญามหาศีลสุนทรที่สังฆราชา เมืองลพบุรี
พระครูนนทสิริมหาปัญญา เมืองนนทบุรี พระครูวิบุลยกิจจิตรมุนี

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505) หน้า 265 และ มูลนิธิ
โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ เล่มที่ 34. สืบค้นเมื่อ
22 กันยายน 2564 จาก

<https://www.saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=34&chap=1&page=t34-1-infodetail06.html>

³ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). จารึกพ่อขุนรามคำแหง. สืบค้นเมื่อ 22 กันยายน
2564 จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/47> (24 กรกฎาคม 2562)

⁴ ดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466),
หน้า 5-6

⁵ ดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 8 และ 18

นครราชสีมา พระครูญาณบวร เมืองนครสวรรค์ พระครูสวางคฺมณี เมืองสวางคบุรี เป็นต้น พระครูหัวเมืองของคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายมีจำนวน 24 รูป 22 เมือง⁶

คณะคามวาสีฝ่ายขวา ก็จะมีพระฐานานุกรมเช่นกัน เช่น พระครูปลัด พระครูวินัยธร พระครูวินัยกรรม พระครูใบฎีกา ฯลฯ คณะหัวเมืองปากใต้ก็ขึ้นกับคณะนี้ ดังปรากฏเช่น พระครูชลธารามหามุณี ชลบุรี พระครูญาณเพชรรัตน เพชรบุรี พระครูกาแก้ว นครศรีธรรมราช พระครูการาม เมืองไชยา เป็นต้น พระครูหัวเมืองของคณะคามวาสีฝ่ายขวามีจำนวน 56 รูป 26 เมือง⁷ อย่างไรก็ตามพบว่าบางหัวเมืองไม่ได้มีตำแหน่งพระครู อาจเป็นเพราะว่าอำนาจรัฐไม่เข้มแข็งมากพอที่จะส่งไปถึงก็ได้

การอุปสมบทเป็นพระสงฆ์นอกจากจะเป็นการบวชเรียนตามประเพณี หรือการบวชที่จุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุนิพพานแล้ว การเป็นภิกษุผู้รู้ธรรมและบาลีชั้นสูงยังเป็นโอกาสของการเข้าสู่อำนาจทั้งในนามของพระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ หรือการไต่เต้าไปสู่ตำแหน่งราชการในราชสำนักได้อีกด้วย ว่ากันว่าสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหากผู้ใดยังไม่ได้อุปสมบทจะไม่ทรงแต่งตั้งให้เป็นข้าราชการ⁸ และสำหรับชนชั้นสูงการอุปสมบทและใช้วัดเป็นที่พึ่งยังถือว่าเป็นอุบายเพื่อหนีราชภัย แต่จะหนีระยะยาวหรือระยะสั้นก็แล้วแต่ว่า พวกเขาจะสามารถส่งสมกำลังอำนาจได้หรือไม่

การไหว้ครู ครบครุ เทวดาอิทธิพลอินเดีย และผีตัวแทนอำนาจท้องถิ่น

วัฒนธรรมการถือครูบาอาจารย์ยังพบได้ในการครบครุ การไหว้ครู ในศิลปะวิทยาการต่างๆ เช่น การเล่นดนตรี การแสดงนาฏศิลป์มหรสพต่างๆ สำหรับบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างอันเป็นเขตอิทธิพลของอยุธยา นั้น เพลงหน้าพาทย์ดนตรีบางเพลงและทำนองบางทำนองว่าศักดิ์สิทธิ์ ต้องทำพิธีไหว้ครูและพิธีครอบเสียก่อน มิเช่นนั้นจะเกิดผลร้ายแก่ผู้สอนและตัวศิษย์

⁶ ดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 24-26 และ 32

⁷ ดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-32

⁸ นิพัทธ์ เลิศถนอม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 31

หากเกิดอุบัติเหตุดังกล่าวจะเรียกว่า “ผิดครู” หรือ “แรงครู” ซึ่งมีผู้อธิบายว่า คล้ายกับพิธีอุปนัยน์ของอินเดียโบราณว่า หากจะฝากตัวเป็นศิษย์เพื่อเรียน พระเวทจากอาจารย์ หากไม่เข้าพิธีอุปนัยน์ก็จะมีใครสอนพระเวทให้⁹

กรณีพิธีให้ครูและพิธีครอบโขนละครจะให้ครูก่อนและกระทำพิธีครอบ จะให้ผู้คิดวิชาโขนละครขึ้นก่อน นั่นคือ ฤาษีภรต (ผู้เขียนคัมภีร์ นาฏยศาสตร์ว่ากันว่าได้รับบัญชาจากพระศิวะให้จดจำท่ารำต่างๆ ไว้สอน เทวดาและมนุษย์) แล้วให้ครูผู้ล่องลับต่อไป ครูผู้ทำพิธีครอบนำลูกศิษย์ให้ ครูจุดธูปเทียนบูชาพระพุทธรูปแล้วบูชาครูผู้เป็นเทพต่างๆ เช่น พระ ประคนธรรพ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพิราพ และเทวดาอื่นๆ ตลอดจนครู มนุษย์ ครูยักษ์ ครูวานร เป็นต้น จากนั้นก็โปรยน้ำหอมสรงเทวรูป นำศิษย์ร่า ถวายเครื่องพลีกรรมต่าง เวียนเทียนเตี้ยมณฑลและวงปีพาทย์ ครอบ 3 รอบก็ เจิมจุดเทวรูปและหน้าโขน ระหว่างนั้นปีพาทย์จะบรรเลงเพลงให้ครู ประกอบเป็นระยะ จากนั้นจะเข้าสู่พิธีครอบ ความน่าสนใจของพิธีครอบก็จะ แบ่งเป็นครอบโขนและครอบละคร โขนเป็นนาฏศิลป์ชั้นสูงในราชสำนัก ส่วน ละครก็ได้แก่ละครชาตรี ละครนอกและละครใน มีสารัตถะตรงกันคือ ครูจะนำ หัวฤาษีขึ้นสวมศีรษะตน สมมติตนเป็นฤาษี ถือไม้เท้ารำเข้ามานั่งบนกันชน สาครลายสิบสองนักษัตรย์แล้วเรียกศิษย์เข้าไปครอบด้วยวิธีเจิมหน้าผากแล้ว นำศีรษะครูเข้าสวมที่ศีรษะตามด้วยพิธีกรรมอื่นๆ การให้ครูดังกล่าวก็เชื่อว่าครูจะคุ้มครองให้มีการฝึกหัดและการแสดงเป็นไปด้วยดี อนึ่ง ครูผู้ครอบ โขนละครจะต้องเป็นผู้ชายเท่านั้น แม้ผู้หญิงจะทรงความรู้วิเศษเพียงใดก็ตาม เพราะเชื่อว่าถ้าเป็นผู้หญิงจะมีอันเป็นไปในทางร้ายไม่กับตัวครูก็ลูกศิษย์¹⁰ มิติเช่นนี้จึงแสดงให้เห็นถึงบทบาทของเพศชายที่มีความเหนือกว่าอย่าง ชัดเจนที่อาจสืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมอินเดีย

เมื่อพูดถึงฤาษี นอกจากในตำนานทางพุทธศาสนาแล้ว ในเชิง ประวัติศาสตร์เราจะพบบทบาทของฤาษีทั้งในฐานะครูและผู้เชี่ยวชาญสรรพ

⁹ วราภรณ์ จีรวาณิช, พิธีอุปนัยน์ในอินเดียสมัยโบราณ วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 106-107

¹⁰ วราภรณ์ จีรวาณิช, เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-110

วิทยาการ ที่รู้จักกันดีคือ สุกทันตฤาษีแห่งเขาสมอคอนไม่ไกลจากเมืองละโว้ แห่งลุ่มน้ำป่าสัก-ลพบุรี ผู้เป็นอาจารย์ของกษัตริย์ทั้งสามอย่าง พญางำเมือง และพ่อขุนรามคำแหง¹¹ หรือย้อนไปก่อนหน้านี้ ฤาษียังเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างเมืองหริภุญชัยอย่างวาสุเทพฤาษีแห่งลุ่มน้ำปิง¹² ความเป็นครูของ ฤาษีเหล่านี้จึงมาพร้อมกับความรู้ความเชี่ยวชาญทางด้านอักษรศาสตร์ ไวยากรณ์อันเกี่ยวข้องกับการสร้างเมืองไปด้วย

อักษร ตำราและคัมภีร์ของครู

สำหรับวัดแล้ว ด้านหนึ่งคือ เป็นศาสนสถานที่ถูกควบคุมโดยรัฐใน อาณาจักรที่มีการรวมศูนย์อำนาจดังที่กล่าวมาในเบื้องต้น แต่อีกด้านหนึ่งวัด ยังเป็นที่บวชเรียน โดยเฉพาะภาษาบาลีและภาษาถิ่น ด้วย แต่ก็ไม่ได้เป็น พื้นที่เปิดกว้างเพราะพื้นที่ดังกล่าวอภิสิทธิ์การเรียนรู้หนังสือจึงมักจะเป็นของ เพศชายไม่ว่าจะเป็นชนชั้นสูง หรือชาวบ้าน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังวิเคราะห์ว่า การสอบพระปริยัติธรรมและเปรียญหรือมหาปาเรียนนั้นน่าจะมียุทธศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ช่วยให้เห็นว่าบทบาทของวัดและพระสงฆ์นั้นมีความผูกพันอยู่กับการเรียนหนังสือและภาษาบาลีอยู่ด้วย¹³ แต่การเรียนการสอนหรือกระทั่ง ผลงานหนังสือบาลีในอยุธยากลับไม่ได้โดดเด่น เมื่อเทียบกับบริเวณที่ปัจจุบัน รู้จักกันว่า “ล้านนา” ถือว่าเป็นดินแดนขึ้นชื่อเรื่องการแต่งบาลีและหนังสือจน อยุธยาธิบดีอิทธิพลมาไม่น้อย ในพุทธศตวรรษที่ 20-22 ถือว่าเป็นแหล่งผลิต ตำราบาลีและวรรณกรรมชั้นเลิศอันส่งผลต่อวรรณกรรมของอยุธยาในเวลา ต่อมาด้วย ทุกวันนี้โบราณและพิพิธสาในภาคเหนือ ยังเป็นประจักษ์พยานของ ความรู้มรดกทางอักษรศาสตร์ได้เป็นอย่างดี

¹¹ เฉลิมวุฒิ ต๊ะคำมี, ปรีวรรต, *ตำนานพื้นเมืองพะเยา* (เชียงใหม่: นครพิงค์การพิมพ์, 2557), หน้า 44-45

¹² *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี* (เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่), 2538, หน้า 34

¹³ *ดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน*, หน้า 37-38

สำหรับอยุธยา หนังสือจินตามณีได้ถูกอธิบายว่าเป็นตำราเรียนฉบับแรกที่แต่งขึ้นในปี 2223 โดยพระโหราธิบดีในยุคสมเด็จพระนารายณ์ และยังเชื่อว่าจะเป็นผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารอีกด้วย ทั้งยังมีข้อสันนิษฐานว่าพระโหราธิบดีอาจจะเคยเป็นครูของสมเด็จพระนารายณ์เมื่อพระเยาว์ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กล่าวกันว่าก่อนหน้านี้ ความรู้หนังสือตกต่ำขนาดที่ว่าสัญญาที่ทำกับฝรั่งเศสยังใช้กระบวนอักษรวิธีวิปลาดคลาดเคลื่อน การเจริญขึ้นในยุคหลังอาจเห็นได้จากผลงานแต่งกลอน เพลงยาวในสมัยสมเด็จพระบรมโกศ¹⁴

การรู้หนังสือในระดับหนึ่งสำหรับราษฎรอาจจำเป็นเพื่อการสื่อสารและค้าขาย รวมไปถึงการตระหนักถึงกฎระเบียบของบ้านเมือง ในอีกด้านหนึ่งความรู้ที่ได้จากในวัดก็อาจเป็นความรู้เกี่ยวกับสิ่งที่เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันและพิธีกรรมต่างๆ เห็นได้จากเอกสารที่เก็บอยู่ในวัดที่ปัจจุบันได้รับการจัดเก็บอยู่ในหอสมุดแห่งชาติในฐานะเอกสารโบราณ เช่น ตำราสรรพคุณยา ตำราปลูกเรือน ตำราฤกษ์ยาม ตำราลักษณะชายหญิง ตำราทำนายฝัน ตำราหมอดู ตำราสะเดาะเคราะห์ ตำรานาคีให้น้ำ ตำราหมอนวดและโหรา ตำราหมากรูก การทำนาขอฝนและบนบานเทพยดาไม่ให้สัตว์ต่างๆ มาทำลายต้นข้าว ฯลฯ¹⁵ ส่วนนี้เป็นตำราของดินแดนแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

เช่นเดียวกับตำราในโบราณของภาคเหนือที่พบตำราอย่างการตั้งชื่อลูกอ่อน การอัญเชิญข้าว-สับชะตาข้าว วิธีขนน้ำฟ้าสายฝนกับพระยาเถนสู่ขวัญควาย จัดหาวันดีวันร้าย ดูพรหมชาติหญิงชาย ตัดเสื้อผ้า เลี้ยงผี ตำรา

¹⁴ ห่องสมุดวชิรญาณ. จินตามณี. สืบค้นเมื่อ 22 กันยายน 2564 จาก [https:// vajirayana.org/จินตามณี-เล่ม-1-2/คำเล่าเรื่องจินตามณี](https://vajirayana.org/จินตามณี-เล่ม-1-2/คำเล่าเรื่องจินตามณี)

¹⁵ ค้นหาบัญชีรายชื่อคำว่า “ตำรา” ได้ใน หอสมุดแห่งชาติ ห่องสมุดดิจิทัล. ตำรา. สืบค้นเมื่อ 22 กันยายน 2564 จาก http://mobile.nlt.go.th/dlibrary?title=&combine=ตำรา&field_author_od_value=&field_collection_dlibrary_tid=All&field_dlibrary_resource_type_tid=All&field_dlibrary_digital_file_type_tid=All

บอกไฟ ตำราสืบทา ปิอาผัวเอาเมีย หนังสือโหรา ฯลฯ¹⁶ ขณะที่ในอีสานก็พบตำรายา ตำราโหราศาสตร์ ตำราหมอดู ตำราดูฤกษ์ยาม ตำราเลขศาสตร์ ตำราปลูกเหื่อน โคลงยาม ฯลฯ¹⁷ ส่วนภาคใต้อาจจะดูได้จากตำราในเอกสารที่เรียกว่าหนังสือบุต เช่น ตำรายารักษาโรค ตำราฤกษ์ยาม ตำราคาลา เวทมนต์ ตำราดูดวง ตำราไสยศาสตร์ทำเสน่ห์ยาแฝด ตำราไสยศาสตร์สาปแช่งและการแก้คุณไสย¹⁸ นี่คือร่องรอยของความรู้ที่กระจายตัวอยู่ในพื้นที่ต่างๆ สันนิษฐานว่ามีวัดเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่และจัดเก็บตำราดังกล่าว

สภาพแวดล้อมการเรียนรู้การสอน และสถานภาพของครู

หากกล่าวถึง วัด หลักฐานและร่องรอยที่เห็นอยู่อย่างชัดเจนมาจาก ต้นรัตนโกสินทร์ มีผู้ประมวลมาจาก *โบราณศึกษา* ของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* ของพระยาอนุมานราชธน (ยง เสถียรโกเศศ) ทำให้เห็นภาพว่า นักเรียนในวัดนั้นประกอบด้วยนักเรียน 3 กลุ่มคือ นักเรียนพระสงฆ์ นักเรียนสามเณร และเด็กวัด (ศิษย์วัด)¹⁹ สำหรับเด็กวัดจะเน้นอ่าน เขียน เบื้องต้น ส่วนสามเณรจะเพิ่มความรู้ทางศาสนา ขณะที่พระสงฆ์จะเป็นนักเรียนชั้นสูง พวกเขาจะเรียนตามบริเวณหอฉัน หรือระเบียงกุฏิ ตำราที่ใช้เรียนได้แก่ ประถม ก กา ประถมจินตามณี เล่ม 1 (สมัยสมเด็จพระนารายณ์) และ 2 (สมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ประถมมาลา และสุบินทกุมาร นอกจากนั้นอาจมีตำราพิเศษศึกษาออกไปอีก

¹⁶ ค้นหาคัมภีร์รายชื่อในหมวดประเพณีพิธีกรรม, ตำราโหราศาสตร์, อื่นๆ ได้ใน หอสมุดดิจิทัล คัมภีร์โบราณล้านนา. “คำศัพท์ค้นหาคัมภีร์”. สืบค้นเมื่อ 23 กันยายน 2564 จาก <http://lannamanuscripts.net/th/search>

¹⁷ ค้นหาคัมภีร์รายชื่อในหมวดตำรา ได้ใน โครงการอนุรักษ์โบราณาคะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. “ข้อมูลคัมภีร์โบราณ”. สืบค้นเมื่อ 23 กันยายน 2564 จาก http://www.bl.msu.ac.th/gps/bl.php?page=1&P=&q=%B5%D3%C3%D2&q_province=&ap=&tp=

¹⁸ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. “หนังสือบุต”. สืบค้นเมื่อ 23 กันยายน 2564 จาก <https://clib.psu.ac.th/southerninfo/content/3/afaa9a3e>

¹⁹ นิพัทธ์ เลิศณรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33

หลายอย่าง เช่น ตำราหมอดู ตำราหมอยา ตำราวิชาเลขโหราศาสตร์ ตำราวิชาช่างทอง วิชาเสมียนที่ใช้อ่านเขียนแต่งใบบัตรท้องตราและกฎหมาย ฯลฯ²⁰ แต่พระสังฆราชปาเลกัวซีชี้ว่า แม้จะเรียนกันมากแต่ผู้สำเร็จการศึกษามีน้อย เรียน 100 คน แม้จะอยู่วัดมาเป็นเวลา 8-10 ปี อ่านมีสัก 20 คนที่อ่านหนังสือออกและเพียง 10 คนเท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ ความเห็นนี้คล้ายกับพระยาอนุমানราชธนะ หมายถึงว่า การศึกษาในวัดได้ผลน้อยมากนั่นเอง²¹ การเรียนในวัดไม่เพียงเรื่องอ่านออกเขียนได้ แต่อาจได้วิชาชีพอิตถ์ตัวไปแล้วแต่ว่าวัดแห่งนั้นจะมีผู้มีความรู้ในวิชาต่างๆ เพียงใด เช่น การแพทย์ ศิลปกรรม ช่างฝีมือ วิชาศาสตร์ และแน่นอน การเรียนดังกล่าวผูกขาดอยู่กับเพศชายเป็นหลัก²²

ดังนั้นความเป็นครูของคนทั่วไปจึงสัมพันธ์กับพระผู้ทำหน้าที่ประสิทธิ์ประสาทวิชานั้นเอง เพราะอย่างน้อยพระสงฆ์ผู้ธรรม คือ ผู้รู้หนังสือที่อย่างน้อยสามารถสอนหนังสือให้กับลูกศิษย์ได้ ยิ่งเมื่อลากเข้าคัมภีร์พุทธศาสนา ครูก็ถูกวางไว้ในฐานะปูชนียบุคคลที่รองจากบิดามารดา ไม่เพียงเท่านั้น พ่อแม่ยังถือว่าเป็นครูคนแรกหรือ “บุพพาจารย์” เลยด้วยซ้ำ การยกย่องพระพุทธรูปให้เป็น “บรมครู” ก็ยิ่งทำให้สถานภาพความเป็นครูสูงส่งมากขึ้นไปอีก²³

ความสูงส่งยังปรากฏอยู่ในการเรียนการสอนประจำวัน ดังปรากฏในข้อบังคับการเรียนของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) เพื่อฝึกกิริยามารยาท ทำโทษตามความผิด และการชมเชยสรรเสริญ²⁴ การกราบและทำความเคารพปรากฏอยู่กับตัวครู และสิ่งของ เช่น เข้ามาต้องเข้าไปกราบครู 3 หนก่อนเรียน เมื่อจะเริ่มเรียนก็ต้องกราบกระดานหรือหนังสือ 3 หน เมื่อ

²⁰ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) และก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, *โบราณศึกษา วิธีสอนหนังสือไทย และการสร้างประสิทธิภาพในการเรียน* อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.หลวงบรรหารศุภวาท ฉาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 6 มีนาคม 2515, หน้า 12-13, 25

²¹ นิพัทธ์ เลิศถรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35

²² นิพัทธ์ เลิศถรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 36

²³ นิพัทธ์ เลิศถรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38

²⁴ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) และก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-37

เวลาลบหรืออ่านจบ ก็ต้องกราบอีก 3 หน เมื่อจะกลับบ้านก็กราบลาครู 3 หน ไม่เพียงเท่านั้น ระหว่างเรียน หากทำกระดานหรือหนังสือตกได้ถุนก็ต้องตามลงไปกราบขอขมาโทษ 3 หน แม้แต่ฟังไว้แล้วล้มลงก็ต้องทำเช่นกัน ยิ่งถ้าข้ามหรือเหยียบกระดานหรือหนังสือ ยังอาจเพิ่มโทษเขียน 3-10 ที่ด้วยไม่เรียวกการลงโทษด้วยไม้เรียวยังใช้ควบคุมความประพฤตินักเรียนด้วยข้อห้ามอื่นๆ อีก เช่น ห้ามทะเลาะวิวาท ห้ามพูดจาหยาบค้าย ห้ามทำเสียงอึกทิกโครมคราม ห้ามฉกฉักสิ่งของ ห้ามพูดจาหลอกลวงครูบาอาจารย์และศิษย์ด้วยกัน ห้ามไม่ให้เล่น ฯลฯ

นักเรียน-ลูกศิษย์ในอุดมคติ

ยังมีการกล่าวถึงข้อปฏิบัติ หรือผู้เขียนเสนอว่านั่นคือ “ศีลของนักเรียน” ที่สอนให้เข้าใจจักคุณ ควรนับถือบูชาสมาคารวะ ตั้งแต่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ชีตตัน หรืออาจารย์ผู้สอนหนังสือ บิดามารดา รวมไปถึงข้อปฏิบัติทางกาย วาจา ใจ นั่นคือ ลูกนั่งเดินเหินให้เสียมเจียมตัว อย่าเดินแซงหน้าผู้ใหญ่ หมั่นทองบ่นสิ่งที่อาจารย์บอกให้ สอนให้ เมื่อผู้ใหญ่กำลังสนทนาอย่าเพิ่งโต้เถียง หากเห็นว่าผิดค่อยถามทีหลัง “จึงเป็นการถูกประเพณีโบราณ” อย่าทำกิริยาหยาบพูดจาหึกหาญ พูดจาปดโป้ ตลกคะนอง อย่ามัวเมาด้วยลาภยศวิชาความรู้ อุปถัมภ์ญาติตามกำลังตน อยู่ใกล้นักปราชญ์ต้องหมั่นหาหรือไต่ถาม อย่าลบหลู่ครูบาอาจารย์หรือคิดอ่านต่อสู่ครูด้วยความรู้มากของตน จงคิดถึงบรรพบุรุษที่เป็นคนดีและรักษาตระกูลให้สืบความดีนั้น ละเว้นสิ่งชั่ว มีข้อเปรียบเปรยนักเรียนกับช้างว่า เมื่ออยู่ในป่าน้ำใจกระด้างดุเดือด เมื่อมีหมอช้างจับมาฝึกสอนจึงทำตามได้ทุกอย่าง ใช้ชุดลากหมอบเท่าไรก็ได้²⁵

นักเรียนยังถูกสอนว่า การได้เกิดมาในยุคนี้ที่เป็นกลียุค แม้จะถือว่าเป็นกรรม แต่การมีความรู้ติดตัวยังถือว่าเป็นสิ่งที่ทำให้คนยากแกรง ไม่เช่นนั้นก็จะถูกใช้เป็นปาวเป็นทาส หรือต้องทำงานหนัก ขณะเดียวกันก็ต้องรู้จักการ “เป็นข้าท้าวเป็นปาวพระยา” จะต้องรู้จักน้ำใจเจ้าขุนมูลนายซึ่งเปรียบดังไฟ

²⁵ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) และก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 48-51

หากมันง่ายก็เกิดใหม่บ้านเรือน ถ้าเข้าใจใช้ก็จะสำเร็จประโยชน์ ยังมีนิทานสอนใจนักเรียนชี้ให้เห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าว่า บ้านเศรษฐีมีเมีย 2 คน ลูกเมียหลวงนั้นคอยข่มเหงลูกเมียน้อยอยู่เป็นประจำ ตัวเองไม่ได้สนใจเล่าเรียน คบเพื่อนเที่ยวเล่นไปวันๆ ผิดกับลูกเมียน้อยที่ไปอยู่วัดตั้งใจเรียนหนังสือ รู้จักอาคมหนังสือ เลขผานาที่ พุดจาถ้อยคำสำนวนดี เมื่อพ่อตายลงลูกเมียน้อยคิดฟ้องเอามรดก ด้วยมีความรู้จึงสืบสวนพัสดุสิ่งของผู้คนข้าทาสและฟ้องต่อตระลาการ เมื่อลูกเมียหลวงถูกชักก็ให้การไม่ถูก สุดท้ายก็ยอมแพ้ยกทรัพย์ให้ลูกเมียน้อยทั้งหมด สอนให้รู้ว่า “เงินทองทั้งหลายนั้น ถ้าโง่แล้วชั้นแต่ผ้าพันกายก็แทบจะไม่มีติดตัว”²⁶

การผูกขาดอำนาจความรู้ของเจ้า กฎหมายและตำราพิชัยสงคราม

อาจต้องเข้าใจด้วยว่า ความรู้ในยุคก่อนมิได้เป็นความรู้ที่เปิดกว้างสำหรับทุกคน ราชสำนักจะผูกขาดความรู้ต่างๆ เข้าไว้กับชนชั้นสูงหรือผู้ที่มีสิทธิ์ที่จะเรียนรู้ โดยเฉพาะความรู้ที่ส่งผลต่อความมั่นคงของรัฐ ข้อเสนอบางส่วนของหนังสือ *สยามพิมพการ* เชื่อว่า ความรู้ที่เรียกว่าหนังสือหอหลวงที่นั่นมิได้เป็นการหวงห้ามในเนื้อหาเท่ากับ การหวงห้ามตัวรูปเล่มเนื่องจากเห็นว่าไม่ได้มีการวางกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดนักในการกีดกันองค์ความรู้และพบหลักฐานว่าตัวเล่มที่ไม่ใช่ฉบับหลวงยังกระจายอยู่ตามวัด หัวเมืองหรือบ้านราษฎร²⁷ แต่สำหรับผู้วิจัยเห็นว่า ความรู้โดยตัวมันเองอาจจะไม่ได้ถูกห้าม トラบได้ที่มันไม่ได้นำไปสู่ทำลายอำนาจรัฐหรือเป็นเครื่องมือที่มีศักยภาพเช่นนั้น

กรณีการรับหนังสือของนายโหมด อมาตยกุลในช่วงปี 2393 น่าจะเป็นตัวอย่างได้ดี นายโหมดได้นำหนังสือกฎหมายในสมุดเล่มขาวอันเป็นประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ไปให้หมอบรัดเลย์พิมพ์โดยไม่ได้รับอนุญาตจากทางการ พอได้ออกขายก็มีพระราชโองการให้รับและนำไปเผา นายโหมดได้กล่าวถึงเหตุผลการพิมพ์ก็เนื่องจากเห็นว่า “คนที่เป็นความไม่รู้กฎหมาย

²⁶ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) และก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 51-52

²⁷ *สยามพิมพการ : ประวัติศาสตร์การพิมพ์ในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 346